

MURAT TEPE'DE ELE GEÇEN URARTU DÖNEMİ METAL ESERLERİ

Abdulkadir ÖZDEMİR¹

Geliş: 21.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.568295

Öz

Bu çalışma; Bingöl bölgesinde Murat Nehri kenarında doğal bir tepe üzerinde bulunan Murat Tepe'de yapılan kurtarma kazısı sonuçlarında ele geçen Urartu dönemi metal eserlerini tanıtır.² Murat Tepe'de, MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu taki sanatının yerel izleri görülmektedir. Bu yerleşimin büyük olasılıkla Urartu krallığının yerleşim merkezi ile krallığın batı sınırında bulunan Elazığ bölgesi (Alzi) arasındaki iletişimi sağlayan sofistike karayolu güzergahı üzerinde bir konaklama istasyonu olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu yerleşimde çok odalı ve köşeleri rizalitli bir dikdörtgen yapıya ait mimari kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazılarda ele geçen buluntular arasında tanımlanan seramiklerin Urartu merkezinde kullanılan seramik geleneğinin yerel ve yöresel örneklerini temsil ettiği görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan metal eserler; bileklik, boyunluk, yüzük ve küpeler, iğneler, fibula ve kemer parçaları yine yerel özellikler sergiler. Murat Tepe metal eserleri Orta Demir Çağ'da Bingöl bölgesinde Urartu varlığı konusunda sahip olduğumuz arkeolojik bilgilerimize önemli oranda yeni bir katkı sağlar nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Bingöl, Urartu, Metal Eserler, Fibula.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, aozdemir@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3333-9118>.

² Murat Tepe eserlerini çalışmama ve yayımlamama izin veren Murat Tepe Kazı Başkanı ve Elazığ Müze Müdürü sayın Ziya KILINÇ'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca Elazığ Müzesi uzmanlarından arkeolog Mikail TOFUR, Yusuf AĞTAŞ, Ergün DEMİR ve Bilal AYDIN'a teşekkürü bir borç bilirim. Murat Tepe kazısı ekip üyelerimize özveri ile çalıştıklarından dolayı teşekkür ederim.

URARTU (URARTIAN) PERIOD METAL ARTIFACTS AT MURAT TEPE

Abstract

This paper; introduces the results of a rescue excavation conducted at the site of Murat Tepe, located on a natural hillock along the banks of the Murat River. In Murat Tepe, local traces of the Urartian art of jewelry, one of the strongest civilizations of the Near East, reigned in 9-7 BC. The site most likely acted as a way-station (or staging-post) within the sophisticated land-based Urartian road network that connected the heartland of the Urartian kingdom to the Elaziğ region (Alzi) on its western frontier during the Middle Iron Age. Because in this settlement, architectural remains belonging to a rectangular structure with many rooms and projecting buttresses on the corners rizarite were uncovered. The pottery assemblage recovered from the site represents regional versions of typical Urartian pottery, while metal objects such as bronze eyelet-type pins, bracelets, earrings, ring necklace, fibula, and belts display characteristic features of comparable finds known to us from major excavated Urartian sites of this period. The metal works of Murat Tepe make a significant contribution to our archeological knowledge about the existence of Urartu in Bingöl region in the Middle Iron Age.

Keywords: Eastern Anatolia, Bingöl, Urartu (Urartian), Metal Artifacts, Fibula.

Giriş

Murat Tepe; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Fırat Bölümü'nün Bingöl ili Solhan ilçesine bağlı Murat köyünün 230 m güneyinde, Murat Nehri kıyısında yer almaktadır (Şek. 1). Murat (Norik) Höyük olarak tescillenen ve ismini içinde bulunduğu köyden alan yerleşme, denizden +1098 m yükseklikte, doğu-batı uzantılı 135 x 85 m büyüklüğünde ve 18 m yükseklikte oval formu olup, doğal bir tepenin üzerine kurulmuştur (Şek. 2). Murat Tepe, Bingöl il merkezinin yaklaşık 40 kilometre doğusunda, Solhan ilçe merkezinin yaklaşık 12 kilometre güneybatısında yer almaktadır.

Bingöl Havzası/Ovası ve çevresi Orta Pliyosen sonlarında belirilmiş, Üst Pliyosen sonlarında ortaya çıkmış ve Pleistosen dönemin sonlarına doğru ise günümüzdeki şeklini almıştır (Tonbul, 1990: 340). Bingöl, Murat ve kollarının fazlaca gömülmediği bir plato görünümündedir. Zaman içerisinde gerçekleşen jeomorfolojik olaylarla Murat Nehri'nin yatağına az gömüldüğü anlaşılmakta olup, holosen dönemde Murat Nehri'nin yer yer menderesler çizerek vadi

tabanlarını ova yüzeyinden 50 ile 150 m arasında değişen derinlikte yarıdığı belirlenmiştir (Tonbul, 1990: 344). Akarsuların aşındırma ve biriktirme faaliyetlerinin topografyanın şekillenmesinin yanı sıra prehistorik dönemlerde yer seçiminde de etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yüksek dağların derin vadilerinden akan ve debisi oldukça yüksek olan Murat Nehri, menderes yaptığı ve sığlaştığı bir alanın Demir Çağı'nda yerleşim alanı olarak seçilmesinde coğrafyanın büyük bir etkisi olduğu görülmektedir (Özdemir vd., 2018: 84).

Yerleşme, köy yerleşiminin yakınında kalması ve hemen yanından demiryolu ve karayolu geçmesi sebebiyle çok tahribata uğramıştır. Yakın zamana kadar yerleşimin üzerinde modern bir yapı bulunmaktaydı. Yerleşmenin batısından ve kuzeyinden de geçen demiryolu ağının inşası sırasında, sorumlu mühendis tarafından, yerleşme üzerine bir ev inşa edilmiştir. Bu evin inşası yerleşmeye oldukça zarar vermiştir. Güneyinden geçen karayolu çalışmaları sırasında yerleşmenin güney etekleri de tahrip olmuştur. Ayrıca yerleşmenin üzerinde bir bayrak direği yer almaktaydı. En büyük tahribat ise yerleşmenin doğusunda ve batısında olmuştur. Bu alanlardan yol yapım çalışmaları için iş makineleri ile toprak alınmıştır. Burada oluşan kesitte yerleşmenin ana kaya üzerine oturan oval görümlü doğal bir tepe üzerinde yer aldığı tespit edilmiştir (Özdemir vd., 2018: 85).

Urartular'ın, MÖ 1. binyılın ilk yarısında, Van Havzası'nın bulunduğu bölgede merkezi bir krallık sistemi kuran, başkenti Van Kalesi/Tuşpa olan, Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzeybatı İran bölgeleri gibi geniş bir coğrafyada egemenliğini sürdürdüğü bilinmektedir (Erzen, 1986; Sevin, 2012; Belli, 2004a; Köroğlu, 2011). Bu dönem özellikle Van bölgesi ve çevresinden iyi bilinmektedir. MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait Bingöl ve çevresi hakkında daha çok V. Sevin'in 1985-1987 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarından bilgi edinilmektedir (Sevin, 1987; 1988; 1989a). Bu bölgede şimdilik arkeolojik kazısı yapılmış tek yerleşim olma özeliği gösteren Murat Tepe'de ele geçen metal eserleri, Doğu Anadolu'da MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş, Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu takı sanatının yerel izlerinin görülmesi açısından önem arz etmektedir.

Murat Tepe

Murat Tepe'de 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, volkanik ve Metamorfik Şist'ten oluşan doğal bir tepe üzerinde yer alan yerleşmede, temel kalınlıkları 1.5-2.5 m arasında değişen, taş temel seviyesi korunmuş olan, Konaklama İstasyonu işlevi gören bir mimari yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, çamur harç ile tutturulmuş taş temel üzerine kerpiç üst yapıdan oluşmaktadır.

Dikdörtgen planlı yapının korunan ölçüleri dıştan 29x19 m boyutlarındadır. Bu yapının özellikle iyi korunmuş 2.5 m kalınlığındaki kuzeydoğu ve kuzeybatı rizalitli köşeleri dikkat çekicidir, güneybatı ve güneydoğu köşeleri ise tahrip olmuştur. Aynı zamanda kuzeydoğu-güneybatı uzantılı karşılıklı uzanan 2 m kalınlığındaki kuzey ve güney çevre duvarları da rizalitlidir. Çevre duvarlarının dış yüzeyi rizalit tekniğinde çıkıntılarla desteklenmiştir. Güney çevre duvarı üzerinde ise 1.5 m genişliğinde bir giriş tespit edilmiştir. Yapıya güneydeki girişin önünde yer alan taş döşeli bir alandan girilmektedir.

Murat Tepe'deki bu mimari yapının, direk ana kaya üzerindeki zemine inşa edilmiş Orta Demir Çağı/Urartu Krallığı'na tarihlendirilen tek dönemlik Konaklama İstasyonu işlevinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu yapının üzerine 9. ve 10. yüzyılları arasına tarihlenen Geç döneme ait (Bizans) mimari izler'de yer almaktadır. Geç dönem mimari tabakadan elde edilen bir kömür numunesinin radyokarbon tarihine göre (Tübitak-0679) MS 793-974 (2 sigma) arasında bir tarih vermiştir. Bu geç dönemdeki yapıların inşası sırasında, Konaklama İstasyonu yapısının tahrip edildiği, özellikle bu inşa faaliyetleri hem binanın içindeki bölümlere zarar verilmesine, hem de binanın içinde gerçekleştirilen faaliyetlerin türüne ilişkin bağlamsal bilgilerin kaybolmasına neden olduğu anlaşılmıştır.

Bölgede Urartu varlığı; Bingöl-Merkezde Kaleönü (Sevin, 1988: 6-7, Res.18-19; 1989a: Res. 26; Köroğlu, 1996: 30, Res.3), Bingöl-Genç arasında Samantepe (Sevin, 1989a: 458-459, Res. 22-25), Bingöl-Solhan arasında Zulümtepe (Sevin, 1987: 284-285, Res.14-17; 1991: Res.07:3,6; Köroğlu, 1996: 29, Res.3) ve Solhan ilçesi merkezinde yer alan Cankurtarantepe (Sevin, 1988: 5, Res.8-13; Köroğlu, 1996: 29, Res.3) yerleşmelerinden bilinmektedir. Murat Tepe'deki gibi mimari yapılar, Bingöl'deki Kaleönü ve Zulümtepe yerleşmelerinde yapılan önceki araştırmalar sonucunda yollarla ilişkili ulaşım ağı içerisinde değerlendirilen konaklama istasyon yapıları olarak tanımlanmıştır (Sevin, 1987: 284-287; 1988: 4-8; 1989a: 458-459; 1989b: 34; 1991: 97-99; Köroğlu, 1996: 26-31).

Murat Tepe'de siyahımsı, grimsi, devetüyü ve kahverenginin koyu ve açık tonlarında değişen hamur renklerine sahip, tamamen yerel üretim elde ve çarkta biçimlendirilen kapların, Doğu Anadolu MÖ 1. binyıl geleneğiyle benzer özellikler sergilediği, özellikle de Urartu/Yeni Assur kap tiplerinin biçimsel taklitleri olduğu anlaşılmıştır. Murat Tepe'de görülen ana tipler; çanaklar, kaseler, çömlekler, çömlekcikler, bardak, yonca ağızlı testi ve küplerdir. Seramiklerde düz

dipler, yuvarlak dipler ve halka dipler ön plandadır. Seramikler üzerinde ise genelde dikey ve yatay kuşlar görülür.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Orta Demir Çağı'na tarihlenen bazı yerleşimlerden Norşuntepe (2.-3. yapı katları) (Hauptmann, 1974: Lev.75/2; 1976: 51-53, Lev.56:1-7), Üçtepe (7.-8. yapı katları) (Köroğlu, 1998: 40-41, Res.5:15-21, Res.9:11-16, Res.10:1,7), Kumru Tarlasında (Ökse vd., 2014: 135, Res.68), Ayanis (Kozbe vd., 2001: pl.I, II/4-5, III/1, IV/5-13, XIII, XIX), Çavuştepe I (Erzen, 1978: 49, Res.37:1/2), Van Kalesi (Sevin, 1994: 227, Res.21:4/7; Tarhan, 1994: Res.22:1, 24:1), Van/Karagündüz 'de (Sevin, 1999: Res.8:1-4) ele geçen seramikleriyle Murat Tepe'de elde ve çarkta yapılan yerel üretim kapları arasında form açısından bire bir benzer özellikler görülmektedir. Urartu merkezlerinin birçoğunda kırmızı perdahlı seramiklerin MÖ 8. yüzyılda ortaya çıktığı, geliştiği ve kullanımının devam ettiği kabul edilir (Tarhan ve Sevin, 1976/77: footnote 69; Burney ve Lang, 1971: 129; Erdem ve Konyar, 2011: 272). Demir Çağı'nda taşra yerleşimlerinde yerel kültürün, daha hızlı ve yoğun üretilen düz yüzeyle kapların kullanıldığı bilinir (Ökse ve Görmüş, 2014: 240). Bu bağlamda Murat Tepe'de ele geçen çanak çömleklerin yerli üretim Orta Demir Çağı kapları olmakla birlikte, form ve biçim özellikleri bakımından MÖ 8. ve 7. yüzyıl kap repertuarı ile benzer özellikler gösterdiği söylenebilir.

Murat Tepe'de D9 karelağında *Mezar 1* olarak adlandırılan, basit toprak gömü şeklinde, yarı hocker tarzında, yanında hediyeleri ile birlikte, bir iskelete ait kemikler ortaya çıkarılmıştır. Mezar 1'de bireyin kafatasına ait kemikler, ayrıca çok az kol ve bacak kemikleri ele geçmiştir. Bireyin kafatası üzerinde bir adet bronz iğne, kafatası yakınında bir adet küpe ve bir kase, kollarının yakınında bir adet bileklik ve ayaklarının yanında bir çömlekcik, dizlerinin yakınındaki alanda da bir boncuk ele geçen buluntular arasındadır. Mezar 1'de ele geçen *in situ* buluntuların haricinde, iskeletin yakınlarında bu mezara ait olduğunu düşünülen bronz eserler de ele geçmiştir.

Bu tarz basit ve ekonomik mezarların Urartu halkı arasında yaygın olduğu düşünülse de (Çevik, 2000: 16), Urartuların az bilinen bir gömü türü olduğu ileri sürülmektedir (Sevin, 2012: 129,131). Bu tip gömü türü uygulaması hakkında daha çok Van bölgesindeki Kalecik (Öğün, 1978a: 673), Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1995: 340; 1996: 2), Yoncatepe (Belli ve Kavaklı, 2001: 376, Res. 7-8) ve Altıntepe (Sevin vd., 2000: 424-425, Res. 8, Çizim 9) nekropol kazılarında bilgi edinilmektedir. Mezar 1 ve buluntuları, tipik Urartu dönemi mezar ve ölü gömme geleneğini yansıtmaktadır. Küpe, iğne ve bileklik gibi takılardan oluşan buluntulardan yola çıkılarak, bu mezarın kadın bireye ait olduğu söylenebilir.

Mezarlarda bireyin yaşarken kullandığı eşyalar ile birlikte gömüldüğü ve bu eşyalardan yola çıkılarak da cinsiyet ayrımı yapılabildiği bilinmektedir (Çevik, 2000: 79; Sevin, 2012: 129,131). Genellikle mezarlara bırakılan hediyelerin sağlam bırakılmadığı düşünülürken (Çevik, 2000: 79), Mezar 1'in buluntularının sağlam olması dikkat çekicidir. Özellikle kafatası üzerine bırakılan iğnenin sembolik bir anlamı olmasının yanı sıra bu durum bedenin giysiye sarılarak gömüldüğüne de işaret etmektedir.

G 4 karelağında, yerleşmenin güneybatı kısmında *Mezar 2* olarak adlandırılan, dörtgen forma sahip bir mekân ortaya çıkarılmıştır (Özdemir vd., 2018: 87). Mekânın yeraltına ana kaya oyularak ve düzgün yüzeyli taşlarla örülerek inşa edildiği anlaşılmıştır. Yaklaşık 5.2x4.2 m boyutlarında olan dikdörtgen planlı, tek odalı mekân, tüf karışımı volkanik bir kayaç olan *ignimbirit* taşından, düzgün yüzeyli kesme taşlarla inşa edilmiştir. Mezar 2'nin girişi batıda olup büyük bir kısmı tahrip olmuş diğer yan duvarlarının ise temel seviyesinde birkaç taş sırası korunarak günümüze ulaşmıştır. Mezar 2'nin güneydoğu köşesinde Urartu dönemi bronz işçiliği gösteren kemer parçaları ele geçmiştir.

Murat Tepe Urartu Dönemi Metal Eserleri

Murat Tepe'de MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu takı sanatının izleri görülmektedir. Murat Tepe'de 2018 yılında yapılan arkeolojik kurtarma kazı çalışmaları sonucunda ele geçen metal eserlerden, bu çalışma kapsamında 12 adet bronz ve 1 adet gümüş eser ayrıntılı olarak incelenmiş ve kataloglanmıştır. Katalog sıralamasına göre bu metal eserler; iğneler, bileklikler, boyunluk, küpeler, yüzük, fibula ve kemer parçalarından oluşmaktadır.

İğneler: Yerleşmede biri topuz başlı diğeri mantar başlı olmak üzere iki adet bronz delikli iğne ele geçmiştir. İlki (Kat. No 1, Şek. 3.1; 4.1) G6 karelağında ortaya çıkarılmıştır ve bu iğnenin mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu alanda birbirine yakın olarak bulunan 3, 5 ve 11 no.'lu örnekler birlikte ele geçmiştir. Bu karelağdaki Geç dönem yapılarının duvar temelleri inşası sırasında mezar yapısının tahrip edildiği etrafta dağınık bir şekilde çok az sayıda insan kemiklerinin bulunmasından ileri sürülmektedir. İkincisi (Kat. No 2, Şek. 3.2; 4.2) D9 karelağında, Mezar 1'de bireyin kafatası üzerinde *in situ* olarak ele geçmiştir. Özellikle mezar hediyesi olarak bırakıldığı anlaşılan bu iğnenin, bireyin yaşarken kullandığı eşyalar ile birlikte gömülen kadın bireye ait olduğu söylenebilir. Bireyin kafatası üzerine iğne bırakılarak yapılan gömü türü uygulaması, Van bölgesinde Patnos yakınlarında yer alan Dedeli köyünde yapılan Urartu mezarlarından bilinir (Öğün, 1978a: 667). Ayrıca iğnelere, Van

Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1995: 340) ve Altın-tepe (Sevin vd., 2000: 425, Çizim 9:5,6) nekropollerinde çoğunlukla iskeletlerin göğüs kısmında boncuklarla birlikte rastlanmıştır (Arslan Sevin, 2005: 209). Urartu döneminde birçok değişik tipte iğne genellikle mezarlardan ele geçmiştir. Bu dönemin iğne başlarının çeşitli hayvan başları, figürleri şeklinde, bitkisel veya geometrik şekilli olduğu bilinmektedir (Yıldırım, 1989: 19). 1 ve 2 no.'lu Murat Tepe iğnelerinin başları sade olması yönüyle farklılık göstermekle birlikte, tipik Urartu dönemi bronz işçiliği göstermektedir. Urartu dönemine tarihlenen birçok yerleşimde, özellikle mezarlardan ele geçen iğnelere rastlamak mümkündür (Belli, 2010; Belli ve Kavaklı 2001: 375; Çavuşoğlu, 2002; 2014a; 2014b; Çilingiroğlu, 1997; Köroğlu ve Konyar, 2008: 142-143, Fig. 7-8; Sevin ve Kavaklı, 1995: 340; 1996: 10, Res. 21/7; Sevin vd., 2000: 425, Çizim 9:5,6).

Bileklikler: Biri yuvarlak diğeri oval biçimli iki adet açık uçlu bronz bileklik ele geçmiştir. İlki (Kat. No 3, Şek. 3.3; 4.3) G6 karela-jında ele geçen bileklik, aynı alanda birbirine yakın ele geçtiği diğeri (1, 5, 11 no.'lu) örneklerle birlikte düşünüldüğünde, bu bilekliğin de mezar hediyesi olduğu ileri sürülebilir. Urartu döneminde ejder-yılan başlı tipinde bilekliklerin kullanımının yaygın olduğu bilinmektedir. Ejder-yılan başlı tipinde bilekliklerin benzerlerine Ahlat Müzesi'nde (Göğtaş ve İgit, 2019: 540; Yiğitpaşa, 2016: Fig.10), Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res.2-3), Van Müzesinde (Yiğitpaşa, 2016: Fig.8,12), Adıyaman Müzesi'nde (Yiğitpaşa, 2016: Fig.9), Van-Altın-tepe Nekropolü'nde (Ayaz, 2006: Res.8-14) rastlanılmaktadır. İkincisi (Kat. No 4, Şek. 3.4; 4.4) D9 karela-jında, Mezar 1'de bireyin kollarının yakınında *in situ* olarak ele geçmiştir. Bu bilekliğin benzerlerine Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res.1) rastlanılmaktadır.

Boyunluk: Oval biçimli olmak üzere bir adet açık uçlu bronz boyunluk ele geçmiştir (Kat. No 5, Şek. 3.5; 4.5). G6 karela-jında ele geçen boyunluk, aynı alanda birbirine yakın ele geçtiği diğeri (1, 3, 11 no.'lu) örneklerle birlikte değerlendirildiğinde, bu boyunluğun da mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu boyunluğun benzeri Haluk Perk koleksiyonunda (Belli, 2010: 301) bulunmaktadır.

Küpelere: Biri tek uçlu sarkaçlı, üçü basit halka, biri sandal biçiminde olmak üzere bir adet gümüş, dört adet bronz olmak üzere toplam beş adet küpe ele geçmiştir. Bunlardan ilki (Kat. No 6, Şek. 3.6; 4.6) D9 karela-jında, Mezar 1'in 2 m. batısında ele geçmiştir. Mezar 1 ile aynı alanda ele geçen bu küpenin de iskelete ait mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu küpenin benzeri Van-Altın-tepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz.73; Res.76) ele geçmiştir. İkincisi (Kat.

No 7, Şek. 3.7; 4.7) Mezar 1'de bireyin kafatasının hemen yanında *in situ* olarak ele geçmiştir. Üçüncüsü (Kat. No 8, Şek. 3.8; 4.8) E8 karelağında ele geçmiştir. Dördüncüsü (Kat. No 9, Şek. 3.9; 4.9) D8 karelağının doğu sınırında, Mezar 1'in batısında bulunan bu küpenin de iskelete ait mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Sonuncusu (Kat. No 10, Şek. 3.10; 4.10) C6 karelağında ele geçen bu sandal biçimli, açık uçlu küpenin de mezar hediyesi olması muhtemeldir. Bu küpenin benzerlerine; Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res. 6-7), Van-Altın-tepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Res.52,57) rastlanılmaktadır.

Yüzük: Basit halka biçimli açık uçlu olmak üzere bir adet bronz küpe ele geçmiştir (Kat. No 11, Şek. 3.11; 4.11) G6 karelağında ele geçen yüzük, aynı alanda birbirine yakın ele geçen diğer (1, 3, 5 no.'lu) örneklerle birlikte ele alındığında bu yüzüğün de mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu yüzüğün benzeri Van-Altın-tepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz. 75-76,96; Res.77-78,100) ele geçmiştir. Ayrıca Van-Yoncatepe basit toprak mezar (TM 3) içerisinde de tunçtan yüzükler bulunmuştur (Belli ve Kavaklı, 2001: 376).

Fibula: Murat Tepe'de tek örnekle temsil edilen bu fibula, tipik Urartu dönemi işçiliği ve takı sanatını yansıtmaktadır (Kat. No 12, Şek. 3.12; 4.12). Özellikle fibulanın bir ucunun el şeklinde kıvrılması Urartu dönemi fibulalarında çok karşılaşılan bir özelliktir. Urartu döneminde, MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren fibulaların kullanılmaya başlandıkları bilinmektedir (Belli, 2004b: 182-185; 2010: 357-367; Çavuşoğlu, 2014b: 14; Köroğlu and Konyar, 2008: 127). Özellikle MÖ 7. yüzyılda kurulduğu bilenen Toprakkale (Wartke, 1990: 79:b) ve Ayanis (Stone and Zimansky, 2003: fig. 11:15) merkezlerinin yanı sıra, aynı yüzyıla tarihlenen Van Kalesi (Tarhan, 1994: fig.21:1), Van-Altın-tepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz.83-84; Res.86-87), Adilcevaz (Öğün, 1978b: Lev.31:15) ve Patnos-Dedeli (Öğün, 1978b: Res.53) kazılarında bulunan fibulalar (Köroğlu and Konyar, 2008: 127,fig.9) ile Murat Tepe'de ele geçen fibula arasında tipolojik benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca benzer fibula örneklerine; Ahlat Müzesi'nde (Göğtaş ve İgit, 2019: 546,Foto.15), Van Müzesi'nde (Belli, 2010: 359,362), Haluk Perk koleksiyonunda (Belli, 2010: 365), Bastam (Pedde, 2000: Lev.23:313,322) ve Muncuklutepe'de (Aslanov vd., 2002: Lev.XXVIII) rastlanılmaktadır.

Kemer Parçası: Bronz kemer parçası (Kat. No 13, Şek. 5.13) yerleşmenin batısındaki G4 karelağı Mezar 2'nin güneydoğu köşesinden tipik Urartu dönemi bronz işçiliği gösteren kemer parçaları ele geçmiştir (Özdemir vd., 2018: 87). Kabartma tekniğinde bitki motifleri ile bezendiği anlaşılan kemerin üstte ve altta konturları bellidir ve düzenli aralıklarla delikler bulunmaktadır. Bu parçalar

kemerin orta kısmına ait bir parçalardır. Urartu dönemine ait kemerler üzerindeki betimlemeler genelde mimari tasvirli, av ve savaş sahneli, tanrı, hayvan ve karışık figür bezemelidir (Çavuşoğlu, 2014a: 20-21). Urartu kemerlerinin arka yüzlerinin deri ile kaplandığı, uzun ve yan kenarları boyunca açılmış deliklerle kemere tutturulduğu bilinmektedir (Öğün, 1978b: 66-67; Çilingiroğlu, 1997: 122; Çavuşoğlu, 2002: 28; 2014a: 22). Özellikle Urartu kemerleri üzerine araştırma yapan bilim insanları tarafından, kemerlerin üzerindeki tasvirlerin stil gelişimine göre, süsleme unsurları ve sahnelere göre, benzer sahnelerin olduğu yazıtlı eserlere göre veya genişliklerine göre MÖ 8. ile 7. yüzyıllar arasına tarihlendirildiği anlaşılmaktadır (Akurgal, 1968; Kellner, 1991; Çilingiroğlu, 1997; Çavuşoğlu, 2002; 2014a: 20). Murat Tepe’de ele geçen bronz kemer parçasının bitki motifleri ile süslenmesi, çağdaşı yerleşimlerde ele geçen sahneli kemerlerden farklı olmasının yanı sıra, mezar hediyesi olması da benzer inanç dünyasına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca diğer metal eserler gibi bronz işçiliği ve bezemesi yönlerinden ele alındığında kemer parçasının yerel üretim olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Murat Tepe; mimarisi, seramikleri ve bronz eserlerinin form, biçim, bezeme, bronz işçiliği gibi belirgin özelliklerinden dolayı yaklaşık olarak MÖ 1. binyılın ilk yarısına, Orta Demir Çağı/Urartu Krallığı dönemine tarihlendirilmektedir. Bingöl’de, V. Sevin tarafından Kaleönü, Zulümtepe ve Cankurtarantepe Urartu dönemi yol ağıyla ilişkilendirilmiş ve standart plana sahip olan birer konaklama istasyonu oldukları tanımlanmıştır (Sevin, 1988: 4-8; 1989b: 34; 1991: 98-99). Bingöl ili Solhan ilçesine bağlı Murat köyündeki dikdörtgen planlı, rizalitli kalın çevre duvarları ve köşeleri olan, üstü kapalı ve içi mekânlara bölünmüş ve daha çok günlük kullanıma yönelik buluntularıyla ön plana çıkmaktadır. Bu yapının büyük olasılıkla Urartu Krallığının yerleşim merkezi ile krallığın batı sınırında bulunan Elazığ bölgesi (Alzi) arasındaki iletişimi sağlayan sofistike karayolu güzergahı üzerinde bir konaklama istasyonu olduğu düşünülmektedir (Özdemir ve Kılınç, 2019).

Murat Tepe’de ele geçen seramik formların, pişmiş toprak ve bronz eserlerin benzerlerine Urartu Krallığı hakimiyetinde olan Doğu Anadolu coğrafyasında rastlandığı görülmektedir. Bununla birlikte Urartu Krallığının merkezinden uzaklaştıkça daha taşrada yaşayan halkların Urartu tipi yerel üretim kapları kullandıkları ve malların kalite açısından merkezden çok farklı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Murat Tepe’de ele geçen çanak çömlekler yerli üretim Orta Demir Çağı kapları olmakla birlikte, form ve biçim özellikleri

bakımından MÖ 8. ve 7. yüzyıl kap repertuarı ile benzer özellikler gösterdiği ve bazı belirgin formların taklitleri olduğu anlaşılmıştır (Özdemir ve Kılınç, 2019).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan bronzdan üretilmiş eserler; iğne, bileklik, boyunluk, küpe, yüzük, fibula ve kemer parçalarının Doğu Anadolu'da çok sık karşılaşılan tipik bir Urartu işçiliğine ait olduğu anlaşılmış olup, işçilik kalitesinin düşük yerel üretim olduğu gözlemlenmiştir. Urartu Krallığının çok gelişmiş bir bronz endüstrisine sahip olduğu ve farklı coğrafyalara üretim fazlası bronz eserleri gönderdiği bilinmektedir (Belli, 2004a: 39). Mezar 1'den ele geçen bronz eserlerin, Mezar 2'den ele geçen kemer parçasının ve fibulanın tipik Urartu bronz işçiliğini yansıttığı anlaşılmıştır. Urartu kemerlerinin de MÖ 9. yüzyıl sonlarından itibaren ilk defa kullanılmaya başlandığı (Çavuşoğlu, 2014a: 20) ve özellikle MÖ 8. ve 7. yüzyıllar arasında yaygın bir şekilde kullanıldığı düşünülmektedir. Bu bağlamda Murat Tepe metal eserleri de genel olarak MÖ 8. ve 7. yüzyıl aralığına tarihlenebilir.

Murat Tepe'de ele geçen metal eserlerden 2, 4 ve 7 no.'lu örnekler, Mezar 1'de iskeletin üzerinde *in situ* mezar hediyeleri olarak ele geçmiştir. Yine 13 no.'lu örnekte Mezar 2'den *in situ* kemer parçası ele geçmiştir. Bunların yanı sıra G6 karelağında aynı alandan ele geçen metal eserlerden 1, 3, 5 ve 11 no.'lu örneklerin de mezar hediyesi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yerleşimdeki geç dönem ve güncel yapıların inşasından kaynaklı yoğun tahribattan dolayı farklı açmalara dağılmış insan kemik parçalarına rastlanılmasına karşın, Mezar 1 ve 2 dışında *in situ* başka bir mezar yapısına rastlanılmamıştır. Bunlara ek olarak, bronzdan küpeler, yüzük ve fibula eserlerinin de mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir.

MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait Bingöl ve çevresi hakkında en fazla V. Sevin'in 1985-1987 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarından bilgi edinilmektedir (Sevin, 1987; 1988; 1989a). Bingöl'ün ilk sistemli arkeolojik kazısı olan 2018 yılı Murat Tepe'de kurtarma kazıları sonucunda ele geçen tüm arkeolojik bulgularla birlikte metal eserler de bölgenin Urartu Dönemi verilerine yeni katkılar sunmaktadır. Bu katkılar arasında özellikle metal eserlerin yerel üretim olduğu görülmekle birlikte, Urartu merkez etkisi de eserler üzerinde kendini göstermektedir. Ayrıca söz konusu bu metal eserlerin arkeometrik analiz çalışmaları devam etmektedir. Buluntuların arkeometrik incelemeleri sonuçlandığında, hem yerleşimin hem de bölgenin metal eser üretiminde kullanılan malzemenin türü ve üretim yöntemi hakkında daha detaylı bilgiler elde edilebilecektir.

Katalog

1 İğne (Şek. 3.1; 4,1)

G6 karelağı (G6/0001/V/01), Bronz. Topuz başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliğı/gözlü kısmı oval şekillidir. Tümdür (Uz.: 10.3 cm, Kal.: 0.3 cm, Delik Çapı: 0.3 cm, Ağr.: 6 gr.).

2 İğne (Şek. 3.2; 4.2)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/09), Bronz. Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının altında gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliğı/gözlü kısmı yuvarlak şekillidir. Tümdür (Uz.: 10 cm, Kal.: 0.3 cm, Delik Çapı: 0.2 cm, Ağr.: 7 gr.).

3 Bileklik (Şek. 3.3; 4.3)

G6 karelağı, (G6/0002/V/02), Bronz. Ejder-Yılan başlı tipindedir. Açık uçlu ve yuvarlak biçimli ve kesitlidir. Uçlardan biri ejder-yılan başı şeklinde süslüdür diğer ucu da çatallı kuyruk biçiminde süslemiştir. Gövde kırıktır (Korunan Uz.: 3.4 cm, Kal.: 0.3 cm, Ağr.: 3 gr.).

4 Bileklik (Şek. 3.4; 4.4)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/03), Bronz. Basit oval biçimli, açıklı uçlu ve oval kesitlidir. Kalın gövde uçlara doğru inceltilmiş, uçlardan biri üzerinde yivler bulunur. Tümdür (Çap: 6.2 cm, Kal.: 0.9 cm, Ağr.: 50 gr.)

5 Boyunluk (Şek. 3.5; 4.5)

G6 karelağı (G6/0001/V/07), Bronz. Basit oval biçimli, açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Bir ucu kırık olan boyunluğun diğer ucu küt biçimli geriye doğru şekillendirilmiştir. Bir ucu kırıktır (Çap: 10.3 cm, Kal.: 0.8 cm, Ağr.: 72 gr.)

6 Küpe (Şek. 3.6; 4.6)

D9 karelağı, (D9/0002/S/07), Gümüş. Küpe tek uçlu gövde ve sarkaç kısmından oluşmaktadır. Tek uçlu gövdenin uç kısmı inceltilmiştir. İçi boş yuvarlak biçimli sarkaçın üzeri bezemelidir. Sarkaçın ortasında yatay saç örgüsü şeklinde applike edilmiş bezeme ve bunun etrafında yuvarlak applike edilmiş bezemeler yer almaktadır. Ayrıca gövdenin sarkaçla birleşme yerleri sarmal biçimlidir. Tüme yakındır (Uz.: 3.1 cm, Kal.: 1 cm, Ağr.: 1 gr.).

7 Küpe (Şek. 3.7; 4.7)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/04), Bronz. Basit halka biçimli açık uçlu küpenin uçları sivriltilerek sonlandırılmıştır. Yuvarlak kesitli küpe tümdür (Çap: 3.8 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağır.: 1 gr.)

8 Küpe (Şek. 3.8; 4.8)

E8 karelağı (E8/0002/V/02), Bronz. Basit halka biçimli açık uçlu küpenin bir ucu sivri diğer ucu kare kesitlidir. Yuvarlak kesitli ve tümdür (Çap 3.1 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağır.: 1 gr.).

9 Küpe (Şek. 3.9; 4.9)

C6 karelağı (C6/0001/V/01), Bronz. Sandal biçimli küpe açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Kalın gövde uçlara doğru inceltilmiş ve tümdür (Çap 1.6 cm, Kal.: 0.3 cm, Ağır.: 1 gr.).

10 Küpe (Şek. 3.10; 4.10)

D8 karelağı (D8/0002/V/07), Bronz. Basit halka biçimli küpe açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Kalın sarmal biçimli gövdenin uçlarından biri inceltiştir ve tümdür (Çap 1.7 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağır.: 1 gr.).

11 Yüzük (Şek. 3.11; 4.11)

G6 Karelağı, (G6/0002/V/01) Bronz. Basit halka biçimli yüzük açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Gövdeden uca kalınlık değişmez ve her iki ucu da düz kesilmiştir. Tümdür (Çap: 2.3 cm, Kal.: 0.4 cm, Ağır.: 4 gr.).

12 Fibula (Şek. 3.12; 4.12)

D7 karelağı (D7/0007/V/06), Bronz. Yarım daire biçimli gövdenin ortası hafif şekilde şişkinleştirilmiştir. Fibulanın bir ucu el şeklinde kıvrılmış diğer ucundaki iğnesi kırıktır. Gövdenin her iki yanında yuvarlak silmeler bulunur. İğne kısmı eksiktir (Yük.: 2 cm, Kal.: 0.5 cm, Ağır.: 2 gr.).

13 Kemer Parçası (Şek. 5.13)

G4 karelağı, Bronz. Düz levha biçimli kemer parçasının kenarlarında delik sırası ve üzerinde dövme tekniğinde yapılan bitkisel bezemeler bulunmaktadır. Kemerin parçaları eksiktir (Korunan Uz.: 6.6 cm, Gen.: 3 cm).

KAYNAKLAR

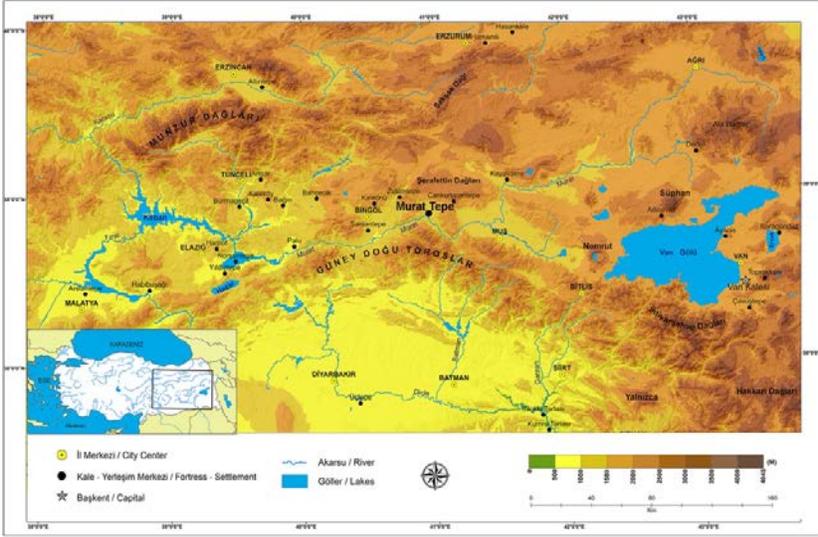
- AKURGAL, Ekrem (1968), *Urartaische und Alturanische Kunstzentren*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ASLANAOV, G.; İbrahimov, B. ve Kashkay, S. (2002), *Drevnie Nekropoli Xaraba-Gilan*, Bakü.
- ARSLAN SEVİN, Necla (2005), *Urartu Takı Sanatı*, *Arkeoatlas* 4, ss. 108-109.
- AYAZ, Gulan (2006), *Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Van.
- BELLİ, Oktay (2004a), *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul.
- BELLİ, Oktay (2004b), *Urartu: Savaş ve Estetik*, F. Özdem (ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları-1917.
- BELLİ, Oktay (2010), *Urartu Takıları*, İstanbul.
- BELLİ, Oktay ve Kavaklı, E. (2001), “1999 Yılı Van-Yonca Tepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *Kazi Sonuçları Toplantısı* 22 (1), ss. 369-384.
- BURNEY, C.A. ve Lang, D.M. (1971), *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2002), *Urartu Kemerleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2014a), *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, RHM, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2014b), *Rezan Has Müzesi Urartu Takıları Restorasyon ve Konservasyon Projesi*, RHM, İstanbul.
- ÇEVİK, Nevzat (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- ERDEM, Aylin Ümit ve Konyar, Erkan (2011), “Urartu Çanak Çömleği”, *Urartu Doğu'da Değişim Transformation in the East*, K. Köroğlu and E. Konyar (eds.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss. 268-285.
- ERZEN, Afif (1978), *Çavuştepe I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖGTAŞ, Nasır ve İğit, İlter (2019), “Ahlat Müzesinde Bulunan Urartu Dönemi Madeni Takıları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl.9, Cilt 9, Sayı 17, ss. 535-552.

- HAUPTMANN, Harald (1974), "Norşun Tepe Kazıları, 1971," in *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, pp. 71-82. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HAUPTMANN, Harald (1976), "Norşun Tepe Kazıları, 1972," in *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, pp. 41-69. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KELLNER, H. J. (1991), "Grouping and Dating of Bronze Belts", *Urartu A Metalworking Center in The First Millenium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Tell Aviv: Sabinsky Prees Ltd. pp. 142-161.
- KOZBE, Gülriz; Çevik, Özlem ve Sağlamtimur, Haluk (2001), "Pottery", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu ve M. Salvini (eds.), Documenta Asiana VI, Roma, pp. 85-153.
- KÖROĞLU, Kemalettin (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KÖROĞLU, Kemalettin (1998), *Üçtepe I. Yeni Kazı ve Yüzey Araştırmaları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖROĞLU, Kemalettin (2011), "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu Doğuda Değişim*, K. Köroğlu ve E. Konyar (eds.), ss. 12-53. İstanbul.
- KÖROĞLU, Kemalettin ve Konyar, Erkan (2008), "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", *ANES* 45, pp. 123-146.
- ÖĞÜN, Baki (1978a), "Die Urartaeischen Bestattungsbrauche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976*, S. Şahin, E. Schwertheim ve J. Wagner (eds.), Leiden: E.J. Brill, pp. 639-678.
- ÖĞÜN, Baki (1978b), "Die Urartaeischen Graber in Der Gegend Von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology Vol I-III*, E. Akurgal (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss. 61-67.
- ÖKSE, Ayşe Tuba ve Görmüş, Ahmet (2014), "Demir Çağında Salat Tepe", *Veli Sevin'e Armağan. Arkeolojiyle Geçen bir Yaşam için Yazılar*, A.Özfirat (ed.), İstanbul: Ege Yayınları, ss. 233-255.
- ÖKSE, Ayşe Tuba; Erdoğan, Nihat; Görmüş, Ahmet ve Atay, F. (2014), *İlisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı*, Mardin.
- ÖZDEMİR, Abdulkadir; Kılınç, Ziya; Ağtaş, Y.; Demir, E.; Tofur, M.; Aydın, B. ve Kan, E. (2018), "2018 Yılı Murat (Norik) Höyük Kazı Çalışmaları: Ön Değerlendirmeler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* Cilt: V, Sayı: 2, Elazığ, ss. 83-94.

- ÖZDEMİR, Abdulkadir ve Kılınç, Ziya (2019), “Murat Tepe: A Newly Excavated Urartians Way-Station along the Murat River, Eastern Anatolia”, Eastern Anatolian Archaeology Workshop I: From Prehistoric Times To The End Of The Iron Ages, 11-12 Şubat 2019 İzmir, A. Batmaz, A. Ü. Erdem (Eds.) *Ancient Near Eastern Studies Supplement Series xx* (Baskıda).
- PEDDE, Friedhelm (2000), *Vorderasiatische Fibeln: Von der Levante bis Iran*, Berlin.
- SEVİN, Veli (1987), “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey araştırması 1985”, IV. *AST*, ss. 279-300.
- SEVİN, Veli (1988), “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey araştırması 1985”, V. *AST*, ss. 1-44.
- SEVİN, Veli (1989a), “Elazığ-Bingöl Yüzey araştırması 1985”, VI. *AST*, ss. 451-500.
- SEVİN, Veli (1989b), “Doğu Anadolu’da En Eski Karayolu”, *Müze*, Sayı 1, ss. 32-35.
- SEVİN, Veli (1991), “The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations”, *Anatolian Iron Ages*, A. Çilingiroğlu ve D.H. French (eds.), Oxford: Oxbow Books, pp. 97-112.
- SEVİN, Veli (1994), “The Excavations at the Van Castle Mound”, *Anatolian Iron Age 3*, A.Çilingiroğlu ve D.H.French (eds.), London: The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 16, pp. 221-228.
- SEVİN, Veli (1999), “The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations”, *Anatolian Studies*, Vol. 49, pp. 159-164.
- SEVİN, Veli (2012), *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altın-tepe Halk Mezarlığı*, İstanbul: Ege Yayınları.
- SEVİN, Veli ve Kavaklı, E. (1995), “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16 (1), ss. 331-350.
- SEVİN, Veli ve Kavaklı, E. (1996), “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”, *Belleten LX* (227), ss. 1-35.
- SEVİN, Veli, Özfırat, Aynur ve Kavaklı, E. (2000), “1997-1998 Van/Altın-tepe Urartu Nekropolü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21 (1), ss. 421-434.

- STONE, E.C. ve Zimansky, P. (2003), "The Urartian Transformaiton in the Outher Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond*, A.T. Smith ve K.S. Rubinson (eds.), Los Angeles, pp. 213-228.
- TARHAN, M. Taner (1994), "Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21/1, pp. 22-57.
- TARHAN, M. Taner ve Sevin, Veli (1977), "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, İstanbul, ss. 273-345.
- TONBUL, Saadettin (1990), "Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Cilt 2, Sayı 2, ss. 329-352.
- ÜNGÖR, İbrahim (2015), "Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, ss. 151-168.
- YILDIRIM, Recep (1989), *Urartu İğneleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- YİĞİTPAŞA, Davut (2016), "Arkeolojik Veriler ve Müze Buluntuları Işığında Urartu Madeni Bilezikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 42, ss. 999-1017.
- WARTKE, R. Bernhard (1990), *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orient 22, Berlin.

Şekiller

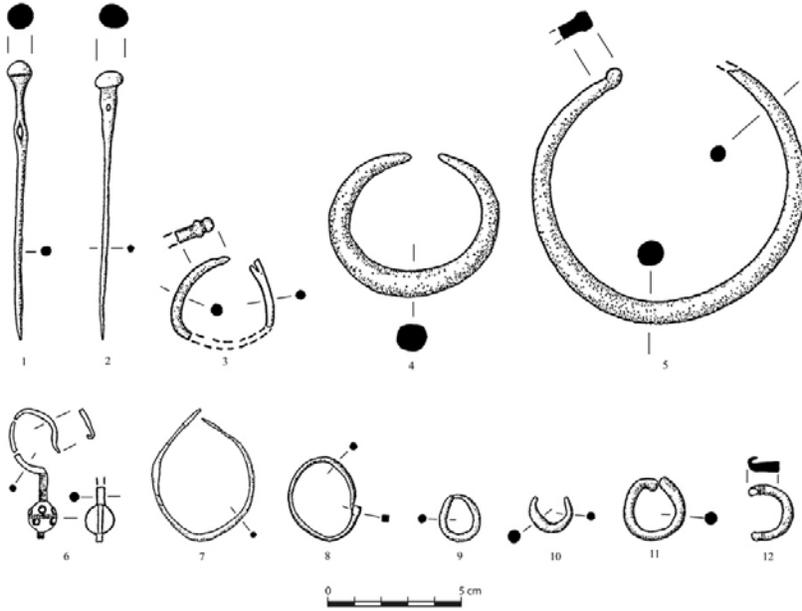
Şekil 1. Doğu Anadolu Bölgesindeki Orta Demir Çağı'na ait bazı merkezler.

Şekil 2. Bingöl, Solhan'da Murat Nehri kenarındaki Murat Tepe (önde) ve Murat Höyük (sol tarafta) havadan genel görünümüleri.

Şekil 3. Murat Tepe bronz objeleri: iki adet iğne (1-2), iki adet bileklik (3-4), bir adet boyunluk (5), beş adet küpe (6-10), bir adet yüzük (11) ve bir adet fibula (12).

Şekil 4. Murat Tepe bronz objeleri: iki adet iğne (1-2), iki adet bileklik (2-4), bir adet boyunluk (5), beş adet küpe (6-10), bir adet yüzük (11) ve bir adet fibula (12).

Şekil 5. Mezar 2’de bulunan bronz Urartu kemer parçası (13).

